

जलाधार व्यवस्थापन र जिविकोपार्जन: नेपालको सिकाई

विष्णुहरी पण्डित*, र रामजी न्यौपाने**

सारांश

दिगो प्राकृतिक श्रोत व्यवस्थापन र स्थानीय जनताको जिविकोपार्जनको लागि जलाधार व्यवस्थापन एउटा यस्तो पद्धति हो जसले सबै विषयहरू जस्तै वन कृषि चरन आदिलाई समाहित गरेको हुन्छ। यस पद्धतिले जलाधार क्षेत्रको दुवै माथिल्लो तटिय र तल्लो तटिय क्षेत्रमा रहेका बहुसरोकारवालाहरूको बीचमा अन्तरक्रिया र सहयोग गराउँदछ। नेपालको अनुभवले के देखाउँछ भने यी माथि उल्लेखित विचार एवं आदर्शहरू हाल विद्यमान नीति नियम र व्यवहारसँग त्यति मिलेको पाईदैन। स्थानीय जनताहरूको जीविकोपार्जनमा सुधार ल्याउन, जलाधार क्षेत्रको माथि र तल दुवै क्षेत्रको पर्यावरण र अवस्थालाई सँगै लैजान र जलाधारका स्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन गर्न विभिन्न नीति निर्माता, अनुभवी व्यक्तिहरू र समुदायको बीचमा नियमित बहस, अन्तरक्रिया र छलफल गर्ने पद्धतिको विकास गर्नु अपरिहार्य छ।

मुख्य शब्दहरू: जलाधार व्यवस्थापन, माथि र तलको जलाधार क्षेत्र, संरक्षण र जीविकोपार्जन

परिचय

एकिकृत जमिन व्यवस्थापन पद्धतिलाई हाल दिगो पर्यावरण विकास र मानव उत्थानका लागि एक उत्कृष्ट उपायको रूपमा लिइएको छ। अझ जोड दिएर भन्नु पर्दा जलाधार व्यवस्थापन सम्बन्धी सवालहरू हाम्रो कैयन अरू पहाडी मुलुकहरूमा पनि देखा परेका छन्। जलाधार व्यवस्थापनले त्यस्ता समग्र पद्धतिलाई अँगालेको छ, जहाँ प्रकृतिका विभिन्न विषयहरू जस्तै वन, कृषि, चरन र पानी अविच्छिन्न रूपमा मिलेर बसेका हुन्छन्। माथि उल्लेखित कुनै एकको अभावमा जलाधार क्षेत्रको व्यवस्थापन संभव छैन, यसको समुचित व्यवस्थापन बिना ग्रामिण विकास एवं स्थानीय जनताहरूको जीविकोपार्जन संभव छैन (Pudasaini 2003)। पहाडी भेगमा भएका प्राकृतिक श्रोतहरूको दिगो व्यवस्थापन र स्थानीय जनताहरूको जिविकोपार्जनको लागि जलाधारको दिगो व्यवस्थापन हुन अति जरूरी छ।

कमजोर भू-धरातलीय स्थिति, खिड्दै गएका वा खिड्ने अवस्थामा रहेका डाँडाकाँडा र बिग्रदै गएका र भिराला कृषि जमिनहरू नै मुख्य गरेर नेपालको पहाडी वा उच्च पहाडी भेगमा छन्। विभिन्न अध्ययनहरूले के देखाएको छ भने वन क्षेत्र ह्रास हुँदै जाने, जमिनको उर्वरा शक्ति घट्दै जाने, अव्यवस्थित जलस्रोत व्यवस्थापन, हावाबाट हुने दुषित वातावरण र खाद्य असुरक्षा जस्ता समस्याहरू दिनानुदिन हाम्रो जस्तो पहाडी मुलुकहरूमा देखा परिरहेका छन् (Blaikie & Brookfield 1987, Carson 1992, Thapa & Weber 1993, Pandit & Thapa 2004)। यी समस्याहरू विशेष गरेर माथिल्लो पहाडी भेगको राम्रो व्यवस्थापन हुन नसक्नुको कारणबाट भैरहेका छन्। माथिल्लो

* इसिमोड

** सिसिओ

भेगमा सरकारले पनि त्यति दृष्टि पुऱ्याउन सकेको पाइदैन (Thapa & Weber 1993, Wagle & Bogati 1999) । यी समस्याहरू देखा पर्नुमा केहि हदसम्म कृषि क्षेत्र बढाइनु, बढ्दो पशु चरन, रूख काटेर कृषि खेती गर्नका लागि जनताहरूको जग्गा अधिकरण र वन र चरन क्षेत्र विनाशबाट भएको हो (Thapa & Weber 1993, Wagle & Ojha 2003, ICIMOD 2006) । यसको अतिरिक्त यी समस्याहरू देखिनुको कारण जलाधार क्षेत्रको माथिल्लो र तल्लो भेगको बीच समायोजनका लागि स्पष्ट योजना र कार्यान्वयन नहुनुले गर्दा पनि हो Thapa & Weber 1993, ICIMOD 2006) ।

माथिल्लो र तल्लो तटिय क्षेत्रका सरोकारवाला वा उपभोक्ताहरू बीच जग्गा, वन र जल उपभोगमा भैरहेको विवाद अथवा द्वन्द्वले गर्दा विपन्न वर्गको माथि उल्लेखित स्रोतहरूमा पहुँच दिनानुदिन घट्दै गइरहेको छ । माथिल्लो र तल्लो जलाधार क्षेत्रहरू एक आपसमा बाँधिएका छन् वा एक बिना अर्को संभव छैन (Sthapit & Bendtsen 2000, ICIMOD 2006) । उदाहरणको लागि चुरिया र भावर क्षेत्रको संरक्षण विना तराईमा पानीको संचित गर्न सकिदैन अर्थात चुरे भावर संरक्षण भएन भने तराईका पानीका मूलहरू सुक्दछन् । तराईमा कृषि उत्पादन वृद्धि गर्न पनि माथिल्लो भेग अर्थात चुरे भावर क्षेत्रको संरक्षण हुनु जरूरी छ ।

नेपालमा फण्डे ३१ प्रतिशत जनसंख्या गरिवीको रेखामुनि छन् (सि.वि.एस.२००४) । अधिकांश जनताहरू सँग राम्रो उत्पादनशिल जमीन र गैर कृषि रोजगार छैन । आफ्नो आवश्यकता पुरा गर्न जनताहरूले प्राकृतिक स्रोत अधिकरण गर्न बाध्य छन् , (Carson 1992, Thapa & Weber 1993, Pandit & Thapa 2004, ICIMOD 2006) नेपालको अस्थिर वा तरल राजनैतिक अवस्था र बढ्दो वनको अतिक्रमणले यहाँको समग्र वातावरण विगारेको छ । जसले गर्दा जुनसुकै क्षेत्रमा बस्ने जनताले भविष्यमा डरलाग्दो जोखिम भोग्नुपर्ने स्थिति छ (Pandit & Thapa 2004, ICIMOD 2006) । जलाधार क्षेत्रमा बसोबास गर्ने अधिकांश जनताहरू आफ्नो आधारभूत (गाँस, बास, कपास) आवश्यकता पुरा गर्न कृषि रोजगारीमा निर्भर छन् (Pandit & Thapa 2004) । त्यसैले दिगो कृषि उत्पादन र जल, जमिन र जंगल व्यवस्थापन गरेर मुलुकको मुख्य दुई उद्देश्यहरू गरिवी घटाउने र वातावरण संरक्षण गर्नु आजको आवश्यकता भएको छ ।

यी माथिका कुराहरूलाई मध्यनजर गर्दै यस लेखमा हाल भएका जलाधार सम्बन्धी नियमहरू र यसका कार्यक्रमहरूको बारेमा वर्णन गरिएको छ । यी नीति नियम र कार्यक्रमहरूबाट जनताहरूमा परेको प्रभावबारे पनि विश्लेषण गर्ने जमर्को गरिएको छ । यस लेखको सुरुमा जलाधार सम्बन्धी नीति नियमहरू बनाउने प्रक्रियाबारे छलफल गरिएको छ भने अन्त्यतिर यी नीति नियमहरूको प्रभावको बारेमा वर्णन गरिएको छ । यो लेख प्रथमतः जलाधार सम्बन्धी लेखहरूको समिक्षाबाट उतारिएको हो । लेखकहरूको आफ्नै अनुभवलाई पनि यस लेखमा समावेश गरिएको छ ।

जलाधार व्यवस्थापन सम्बन्धि नीति र कार्यक्रमहरूको विकासः

पहाडी भूभागमा जलाधार व्यवस्थापनको महत्व बारे तेश्रो पञ्चवर्षीय योजना (१९६५-१९७०) मा नै चर्चा गरिएको छ । त्यसबेला देखिनै विभिन्न नीति नियम र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन हुँदै आइरहेका छन् (तालिका १ मा हेर्नुहोस्) ।

तालिका १ का अनुसार छैटौ पञ्चवर्षीय योजनाले विशेष गरेर वातावरण संरक्षण र गैरकृषि रोजगारीमा जोड दिएको छ। यसको उद्देश्य पनि प्राकृतिक स्रोतमा चाप घटाउने भन्ने थियो। यस योजनाले बढ्दो पुर्वाधार विकासको कारण हुन सक्ने वातावरणको क्षय वा नासलाई घटाउने नीति नियमहरूको व्यवस्था गर्‍यो। माटो र जलाधार संरक्षण कानुन १९८२ मा र नियम १९८५ मा शुरू गरियो जसले भू-संरक्षण र जलाधार विभागलाई कानुनी मान्यता प्रदान गर्‍यो।

तालिका १: नेपालमा जलाधार नीतिको विस्तार

योजना वर्ष	नीति नियममा परिवर्तन
१९६५-१९७० तेस्रो योजना	पहिलोपल्ट जलाधार संरक्षणको महत्वबारे महशुस गरिएको
१९७०-१९७५ चौथो योजना	भू तथा जल संरक्षण विभाग वन मन्त्रालय स्थापना (१९७४)
१९७५-१९८० पाँचौ योजना	राष्ट्रिय वन नीति १९७६ सुरू शिवपुरी जलाधार क्षेत्र विकास बोर्डको स्थापना (१९७६) राष्ट्रिय दुर्गम क्षेत्र १९७९ विभाग भित्र स्थापना भू तथा जलाधार संरक्षण विभाग स्थापना राष्ट्रिय रूपमा भू तथा जलाधार संरक्षण कार्यक्रम कार्यान्वयन क्षेत्रिय विकास सम्बन्धि धारणा, भू तथा जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन (पाँच वटा परियोजना, ४ वटा विकास क्षेत्रमा लागू) एकिकृत जलाधार व्यवस्थापनको धारणाको विकास नदी कटान नियन्त्रणको कार्य सुरू
१९८०-१९८५ छैटौ योजना	वातावरण प्रभाव मुल्याङ्कनको सुरूवात भू तथा जलाधार संरक्षण विभागको नाम परिवर्तन गरि भू-संरक्षण र जलश्रोत विभाग बनाइयो नदी नियन्त्रण कार्यहरू जलश्रोत मन्त्रालय अन्तर्गत गरिने वन मन्त्रालयको नाम परिवर्तन गरेर वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय गरियो भू-संरक्षण ऐन १९८२ र नियम १९८५ लागु वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय अन्तर्गत उच्चस्तरीय राष्ट्रिय श्रोत संरक्षण आयोग गठन वातावरण प्रभाव अध्ययन परियोजना १९८० सुरू
१९८५-१९९० सातौ योजना	वातावरण प्रभाव मूल्याङ्कन परियोजना अनिवार्य गरियो वातावरण विभाग भू-संरक्षण र जलश्रोत विभागभित्र (पछि वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयमा)

	पच्चीस वर्षे वन गुरू योजना १९८८ ले भू-संरक्षण र जलाधार संरक्षणमा जोड दिएको राष्ट्रिय संरक्षण रणनीति १९८८ सुरू
१९९०-१९९५ आठौं योजना	भू-संरक्षण, जलाधार व्यवस्थापन कार्यालयहरू विभिन्न जिल्लामा सुरू मन्त्रालयको नाम फेरी परिवर्तन भइ वन तथा वातावरण मन्त्रालय भयो मन्त्रालय भित्र वातावरण डिभिजन स्थापना भयो र पछि रद्ध गरियो मन्त्रालयको नाम फेरी पुरानै नाम वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय कायम भयो
१९९७-२००२ नवौं योजना	नेपाल वातावरण संरक्षण कार्ययोजना-१९९८ को भू-संरक्षण र जलाधार व्यवस्थापनमा जोड वन सेक्टर नीति-२००० ले जनसहभागिता र निजि क्षेत्रमा जोड जिल्ला जिल्लामा ४५ स्थायी र १० अस्थायी भू-संरक्षण कार्यालयहरू स्थापना
२००२-२००७ दशौं योजना	चुरिया र सिवालिक विकास र व्यवस्थापनमा प्राथमिकता जनसहभागिता, एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन, सचेतना कार्यक्रम, भू उत्पादकत्व बढाउने, बाढी नियन्त्रण र आमदानीमूलक कार्यमा जोड गाउँ विकास समितिको धारणा र विकासमा जोड

यी कानुनी प्रावधानको मद्दतले भू-संरक्षण र जलस्रोत विभाग द्वारा कुनै पनि जलाधार क्षेत्रलाई संरक्षण क्षेत्र घोषणा गर्न सकिने भयो । यसको साथ साथै त्यहा भएका श्रोतहरू पनि संरक्षण गर्न सकिने अधिकार विभागलाई प्राप्त भयो । यस्तो हुदा हुदै पनि यी नीति नियम र कानुनहरू स्पष्टताको अभावमा लागू हुन सकेनन् । यसै गरी उच्चस्तरीय राष्ट्रिय स्रोत संरक्षण आयोगले पनि राम्रो काम गर्न सकेन जसको प्रमुख कारण थियो मन्त्रालय र विभाग बीचमा राम्रो सहकार्य नहुनु । छैटो योजनाले जस्तै सातौं योजनाको उद्देश्य पनि जलस्रोतमा सुधार, कृषि र वन उत्पादनमा वृद्धि र वातावरण संरक्षण गर्नु नै थियो । जलाधार व्यवस्थापनलाई वन गुरू योजनाले पनि आफ्नो प्राथमिकतामा राखेको छ । राष्ट्रिय संरक्षण रणनीतिले भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन विभागलाई अन्य विभागहरू गैर सरकारी संस्था र निजि क्षेत्रसँग मिलेर काम गर्न सिफारिस गरेको छ । यसको बावजुद पनि स्पष्ट नीति नियम र मार्ग निर्देशनको अभावमा यी विचारहरू पनि लागू हुन सकेनन् ।

आठौं योजनालाई जलाधार व्यवस्थापनको निर्देशिकाको रूपमा लिन सकिन्छ । भू-संरक्षण तथा जलस्रोत विभागले कार्यक्रम लागू गर्न जनसहभागिता जुटाउने रणनीति र मार्गनिर्देशिका ल्यायो जस अन्तर्गत गैर सरकारी संघसंस्था र समुदायमा आधारित संस्थाहरूले सरकारी निकायसँग मिलेर काम गर्ने वातावरण बनायो । यो प्रावधानले उपभोक्ता समूहहरू स्वयंलाई जलाधार व्यवस्थापनमा योजना बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने र निर्णय प्रक्रियामा भाग लिन अग्रसर बनाउन सहयोगी देखियो । यस्ता योजनाहरूलाई दिगो बनाउन समूह बचतको पनि प्रावधान राखियो ।

नवौ योजना अवधिमा, नेपाल वातावरण नीति र कार्य योजना दोश्रो-१९९८ सम्बन्धि नीति बनाइयो जसले स्थानीय समुदाय र नागरिक समाजहरूलाई जलाधार व्यवस्थापनमा सहभागी हुन र कृषि, प्रविधि र भू-उपयोग पद्धति बारे नयाँ ज्ञान, सीप प्रदान गरिने वातावरण तयार भयो । यो योजनाले गरिबी न्यूनिकरणमा सहयोग पुऱ्याउने विभिन्न कार्यक्रमहरू मध्ये जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रम पनि एक सहयोगी कार्यक्रमको रूपमा देखाउन सफल भयो । दशौ योजना (२००२-२००७) लाई वास्तवमा नवौ योजनाको निरन्तरताको रूपमा लिईन्छ । यसले पनि निजी क्षेत्र र नागरिक समाजको संलग्नतामा जोड दिएको छ । यसले विपन्न वर्गको जीविकोपार्जन र संस्थागत विकास एवं सुशासनमा सुधार गर्ने तर्फ जोड दिएको छ । यो योजनाले सहभागितात्मक विकास प्रक्रिया, एकिकृत उप-जलाधार क्षेत्र वन व्यवस्थापन योजना र विभिन्न सरोकारवालाहरूको सञ्जालमा जोड दिएको छ । वन क्षेत्र नीति २००० ले चुरिया क्षेत्रलाई भूक्षयबाट जोगाउन विशेष जोड दिएको छ । यसै योजनामा माथिल्लो जलाधार क्षेत्रलाई संरक्षण गरि तल्लो जलाधार क्षेत्रलाई फाइदा पुऱ्याउने बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

जलाधार क्षेत्र विकास नीतिहरूले समग्र रूपमा दुईवटा राम्रा व्यवस्थाहरू गरेको छ । यी व्यवस्थाहरू स्थानीय जनताहरूलाई आर्थिक लाभ पुऱ्याउने र सबै सरोकारवालाहरूलाई यस क्षेत्रमा सहभागी गराउने तर्फ उन्मुख छन् । वन क्षेत्र नीति-२००० र दशौ योजनाको पनि अभिप्राय विपन्न वर्ग, भूमिहिन र पछाडि पारिएका वर्ग र समुदायलाई माथि उठाउने भन्ने नै हो ।

सातौँ र आठौँ योजनाहरूको एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन रणनीतिमा गैर सरकारी संस्थाहरूलाई साभेदार वा सहभागी बनाउने भनिए पनि यी संस्थाहरू नीति निर्माण गर्ने प्रक्रियामा समावेश गरिएनन् । तर नवौ योजनाले जलाधार व्यवस्थापन नीति बनाउदा भने गैर सरकारी संस्था र नागरिक समाजहरूसँग सुभाब र सल्लाह लिएको थियो । अहिले आएर गैर सरकारी संस्थाहरू अनुगमन प्रक्रियामा भने समावेश गराउने प्रचलन देखिएको छ ।

जलाधार व्यवस्थापन नीति र कार्यक्रममा सरोकारवालाहरूको विकास र प्रभाव

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय, राष्ट्रिय र जिल्ला तहहरूमा जलाधार व्यवस्थापन नीति र कार्यक्रम बनाउने, विभिन्न सरोकारवालाहरूबाट वन गुरु योजना, कृषि सम्भाव्यता योजना, जलस्रोत र सिंचाइ योजनाहरू बनाउन ठूलो योगदान रहेको छ । विकासका साभेदारहरू जस्तै: यु. एन. डि. पि. र विश्व कृषि खाद्य संगठन, यु एस एड, फिनिडा, डेनिडा र जाइका आदिले जलाधार नीति निर्माण गर्ने प्रक्रियामा धेरै सहयोग पुऱ्याएका छन् । उदाहरणको लागि यु. एन. डि. पि. र विश्व खाद्य संगठन संस्थाहरू जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन नीति र प्रचार प्रसार कार्यक्रममा सोभै सहभागी थिए । यसको साथै यी संस्थाहरूले देशको विभिन्न ठाँउहरूमा अनुसन्धान र प्रदर्शनी प्लट बनाउन र जलाधार अवस्था नाप्ने कार्यक्रम बनाउन पनि सहयोग पुऱ्याएका थिए । यसरी नै यु एस एड ले दुर सर्भे (Remote Sensing) प्रविधि प्रयोग गरी जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन योजना बनाउन, स्थानीय

जनसहभागिताको लागि उप-जलाधार क्षेत्र संरक्षण समिति बनाउन, जनशक्ति विकास गर्न र स्थानीय तहमा स-साना संस्थाहरू बनाउन सहजिकरणको भूमिका निर्वाह गरेको थिए । यस्तै जि टि जेड र स्वीस विकास संस्थाहरूले पनि गाँउ स्तरमा योजना बनाएर महिला, विपन्न र पछाडि पारिएका जनजातीहरूको सहभागीता बढाउने खालका नीति नियम र कार्यक्रमहरू निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याएका थिए । फिनिडाले वन गुरु योजना निर्माण गर्न एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन योजना बनाउन र अनुसन्धान गर्न ठूलो भूमिका खेलेको थियो । डेनिडा र जाइकाले पनि समुदायमा आधारित योजना तर्जुमा गर्न विभिन्न जनजाती, लिङ्ग र समूहहरू, गैर सरकारी संस्था (गै.स.स) नागरिक समाज र सामुदायिक विकास समूहहरूलाई समावेश गराएका थिए ।

केही अन्य अन्तराष्ट्रिय गै.स.स.हरू जस्तै इसिमोड, आइ.यु.सि.एन. र केयर नेपालहरू पनि जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन नीति र कार्यक्रम बनाउन संलग्न थिए । इसिमोड र आइ.यु.सि.एन.ले थोरै खर्चमा हुने भिरालो जग्गामा कृषि खेती, जैव इञ्जिनियरिङ्ग प्रविधि, फिल्ड अनुसन्धान र प्रदर्शनी प्लट निर्माण कार्यहरूमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । स्थानीय गैर सरकारी संस्था वा समुदायमा आधारित संस्थाहरूले विशेष गरेर जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन परियोजना मार्फत नीति नियम र कार्यक्रम स्थानीय स्तरमा प्रभावकारी बनाउन सक्रिय सहभागीताको योगदान रहेको छ ।

उदाहरणको लागि भू-संरक्षण तथा जलाधार व्यवस्थापन विभागले स्थानीय गैर सरकारी संस्थाहरूसँग मिलेर चुरिया संरक्षण योजना बनाउन सहयोग प्राप्त गरेको थियो । विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरू जस्तै नेपाल कृषिवन प्रतिष्ठानले जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रम बनाउन परियोजनालाई सहयोग पुऱ्याएको थियो । समुदायमा आधारित विभिन्न गैर सरकारी संस्थाहरू गाउँ, जिल्ला स्तरको योजना बनाउन र कार्यान्वयन गर्न लागि परेका छन् । जिल्ला भू-संरक्षण कार्यालयहरूले विभिन्न गै.स.स.हरूलाई सहभागी गराई सामुदायिक विकास समूहहरूलाई उत्प्रेरणा जगाउन र स्थानीय स्रोत परिचालन गर्ने काममा सहयोग पुऱ्याइरहेका छन् । जिल्ला भू-संरक्षण कार्यालयले जिल्ला र गाउँ स्तरमा जलाधार व्यवस्थापन नीति र कार्यक्रमहरूको समायोजन गरिरहेको छ ।

जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन

आधारभूत हिसाबले जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापन कार्यक्रम कार्यान्वयन तीन चरणमा गर्न सकिन्छ । ति हुन् १) उपभोक्ता पहिचान, समिती गठन र योजना निर्माण २) कार्यान्वयन र ३) अनुगमन तथा मुल्याङ्कन । जिल्ला भू-संरक्षण कार्यालयले प्राथमिक उपभोक्ताहरूको पहिचान गरी उनीहरूको मुख्य समस्याहरूको पनि पहिचान गर्दछ । यी कार्यहरू स्थानीय तहका सरोकारवालाहरूसँग सम्पर्क र सल्लाह अनुसार गर्दछ । कार्यालयका कर्मचारी र उपभोक्ताहरू मिलेर कार्यक्रमको योजना तयार गर्दछन् । यस्ता योजनाहरूमा उपभोक्ताको सहभागीताको तह, सरकारको योगदान, कार्य जिम्मेवारी र समय तालिका समावेश गरिएको हुन्छ । सामुदायिक विकास समूह (सा.वि.स.) ले जिल्ला भू-

संरक्षण कार्यालयबाट र गाँउ विकास समितिबाट स्वीकृत भएका कार्यक्रमहरूलाई कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्दछन् । भू-संरक्षण कार्यालयले आवश्यक पर्ने सामग्री, औजार र प्राविधिक र आर्थिक सहयोग गर्दछ । नियमित अनुगमन गर्ने काम पनि भू-संरक्षण कार्यालयकै हुन्छ । सा.वि.स. हरू आफ्नो आन्तरिक नीति नियमहरू बनाउदछन् र आम्दानी बाडफाँडको बारेमा पनि नीति नियम र आधारहरू तयार गर्दछन् । यी नीति नियमहरूको कार्यान्वयन, अनुगमन र जनसहभागीता जुटाउने काम सामुदायिक विकास समितिको हुन्छ ।

माथि जे लेखिए पनि संस्था वा परियोजना अनुसार काम गर्ने नमूना फरक हुन सक्दछ । तर साधारणतया स्थानीय रूपमा नै चयन गरिएका परियोजना कर्मचारीहरूले कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्न सहजिकरण गर्दछन् । अधिकांश जलाधार क्षेत्र व्यवस्थापनमा संलग्न परियोजनाहरूले विपन्न वर्गलाई सहयोग हुने आम्दानीमूलक कामहरू गरेको पाइएको छ । जस अन्तर्गत हैसियत बिग्रेको जमीनमा जडिबुटि खेती र कृषिवन खेती गर्ने काम भएको छ । यसका अतिरिक्त स-साना वचत ऋण समूहहरू मार्फत आम्दानीमूलक काममा ऋण लगानी गरेर विपन्न वर्गले फाइदा लिएका पनि केहि उदाहरणहरू छन् जसको बारेमा अर्को भागमा उल्लेख गरिएको छ ।

स्थानीय तहमा नीति तथा कार्यक्रमको प्रतिफलहरू

जलाधार व्यवस्थापनमा माथिल्लो जलाधार क्षेत्रमा भएका गतिविधिहरूबाट तल्लो जलाधार क्षेत्रमा पर्ने प्रभावको बहस धेरै भएपनि यी दुवैलाई जोड्ने कुरामा विभिन्न कार्यक्रमहरू र उपलब्धिहरू भएका छन् । जलाधार क्षेत्रमा भएका गतिविधि र पूर्ण प्रतिफलहरू थोरै देखिए पनि माथिल्लो जलाधार क्षेत्रलाई राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्नाले जल संरक्षण र भू-क्षयको कमिको प्रभावले गर्दा तल समथर ठाँउमा मरूभूमिकरण हुने प्रक्रिया घटेको र अन्य वातावरणीय फाइदाहरू स्पष्ट देखिएका छन् ।

जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमहरूको प्रतिफलहरूको विश्लेषण गर्दा जलाधारका माथिल्लो तटिय उपभोक्ताहरूले फाइदाहरूलाई लिने गर्दछन् भन्ने राय विशेषज्ञहरूको रहेको पाइन्छ । विश्लेषणका लागि विभिन्न तरिकाहरू सिफारिस गरिएका छन् । उदाहरणको लागि (Wagle & Bogati 2002) जलाधार व्यवस्थापन क्रियाकलापलाई संरक्षित खेती प्रणाली, सामुदायिक वन, कृषि वन, संरक्षित इन्जीनियरिङ्ग, सामुदायिक सशक्तिकरण र दिगोपनामा वर्गिकरण गर्छन भने (Guragain 2002) जलाधार व्यवस्थापनलाई जमिन उपयोग योजना तर्जुमा, जमिनको उत्पादकत्व संरक्षण, प्राकृतिक प्रकोप नियन्त्रण, पुर्वाधार रोकथाम र जमिनको सामुदायिक माटो संरक्षण गरि पाँच समूहमा विभाजीत गर्छन् । जलाधार नीति र कार्यक्रमहरूको प्रभावको विश्लेषण गर्दा हामी जलाधार व्यवस्थापन गतिविधिहरू वर्गिकरण गर्ने अधिल्लो खाले तरिकाहरू प्रयोग गर्छौं । किनकी यी वर्गिकरणहरू बढी व्यवहारिक देखिएका छन् । केही आयोजनाहरूले सञ्चालन गरेका क्रियाकलापहरूको उदाहरण तालिका २.३ मा देखाइएको छ ।

तालिका २: गतिविधिका प्रकार अनुसार जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमहरू र आयोजनाहरू

जलाधार कार्यक्रमहरू र आयोजनाहरू	संरक्षित खेती प्रणाली (तरकारी, फलफूल र नगदेबाली)	सामुदायिक वन	कृषिवन (डाले घाँस र जनावर)	संरक्षित इन्जीनियरिङ्ग (सामुदायिक पोखरी र सिंचाइ)	सामुदायिक सशक्तिकरण र दिगोपना
१. विटि आर टि, कास्की	√	√	√	√	
२. माथिल्लो आधिखोला, स्याङ्जा	√	√	√	√	
३. राप्ती विकास कार्यक्रम दाङ्ग	√	√	√	√	
४. पि. यू. सि. डी. आयोजना गोरखा		√	√		
५. सि. डि. एफ. डब्लुसी आयोजना कास्की र पर्वत	√	√		√	
६. एन. डि. डब्लु. पि. आयोजना, नेपालका विभिन्न जिल्लाहरू	√		√	√	√
७. वि. आइ. डब्लु. पि. परियोजना, बागमती अञ्चलका जिल्लाहरू	√		√	√	
८. एस. वि. डब्लु. एम. आयोजना सिराहा, सप्तरी र उदयपुर जिल्ला		√	√	√	
९. जि पि आइ डब्लु एम पि, धादिङ्ग	√		√	√	√

स्रोत: विभिन्न प्रतिवेदनहरूबाट साभार गरिएको ।

नोट: ठिक चिन्ह लगाएको बाकस र ब्लकले गतिविधिहरूले प्रभावित क्षेत्र भन्ने बुझाउँछ ।

- वि. टि. आर. टि. = बेगनास ताल, रूपाताल
यू. ए. के. = माथिल्लो/ अपर आँधिखोला
आर. डि. पि. = राप्ती विकास कार्यक्रम
पि. यू. सि. डि. = सहभागीतामूलक बाली संरक्षण र विकास कार्यक्रम
सि. डि. एफ. डब्लु. सि. = सामुदायिक विकास र वन/जलाधार संरक्षण
एन. डि. डब्लु. पि. = नेपाल-डेनमार्क जलाधार व्यवस्थापन
वि. आइ. डब्लु. एम. पि. = बाग्मती एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन परियोजना
एस. वि. डब्लु. एम. = सिवालिक भावर जलाधार व्यवस्थापन परियोजना
जि. पि. आइ. डब्लु. एम. पि. = गलौदु पोखरे एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन परियोजना

संरक्षण खेती प्रणाली

संरक्षण खेती प्रणाली अन्तर्गत जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमको फाइदाहरू भित्र खाद्यान्न बाली, फलफूल र तरकारी खेती र नगदेबालीको (केरा, भुँइकटहर, सुन्तला, कफी र अदुवा) खेती पर्दछन्। बेगनास ताल, रूपा ताल जलाधार परियोजना कास्की, राप्ती विकास कार्यक्रम दाङ र गलौदु पोखरे एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन परियोजना धादिङ्गले प्रोत्साहित गरेको फलफूल र तरकारी खेती आसा गरिएका प्रतिफलहरू प्राप्त गरेका मध्येको राम्रो उदाहरण हुन् (Wagle & Bogati 2000)। उदाहरणको लागि गलौदु पोखरे एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन परियोजनाले बालीनालीबाट भएको आम्दानी (परिवारको जम्मा आय मध्येबाट) १९९९ बाट ६.६% ले बढेर २००४ मा २७.१ प्रतिशत पुग्यो। बागवानी बालीबाट औसत पारिवारिक आय प्रति वर्ष १९९९ र २००४ मा क्रमशः रू ४२३० र रू ९३९० भयो (तालिका ३ मा हेर्नुहोस)।

विशिष्ट जानकारहरूसँग गरिएको गुणात्मक सर्वेक्षण र अन्तरवार्ताबाट पनि बागवानी खेतीबाट उन्नत स्तरका नतिजाहरू प्राप्त भएको देखियो। उनीहरूका अनुसार तरकारीको बिउ र फलफूलका विरूवाको उपलब्धता र सम्बन्धित तालिमहरू, परियोजनाको एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धी हो। स्थानीय जनताको भनाइ अनुसार त्यस्ता गतिविधिहरू (बाढी नियन्त्रण, sedimentation आदी) को प्रभाव तल्ला जलाधार क्षेत्रमा माथिल्ला जलाधार क्षेत्रमा भन्दा बढी थियो। नमूना सफलताहरू भए पनि तल्ला जलाधार क्षेत्रका उपभोक्ताहरूले माथिल्लो जलाधार क्षेत्रको संरक्षणमा खर्च गरेको देखिएन।

जे होस संरक्षण सम्बन्धी क्रियाकलापहरू किसानको लागि लाभदायक देखिएता पनि यस्ता फाइदाहरूले जलाधार क्षेत्रका गरिव, सिमान्तकृत र भूमिहीन जनताहरू प्रति संवेदनशिल भएको पाइदैन। जलाधार व्यवस्थापनबाट हुने फाइदा जो सँग आफ्नो जग्गा छ र आय आर्जनको लागि खर्च गर्न सक्छन् त्यस्ता उपभोक्ताहरूमा सिमित भएको पाइयो।

सामुदायिक वन

सबै आयोजनाहरूले आफ्नो परियोजना क्षेत्रमा सामुदायिक वन सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई समेटेका छन् । परियोजनाहरू जस्तो पि.यू.सि.डि., गोरखा जिल्ला, सि.डि.एफ.डब्लु.सि.कास्की र पर्वत जिल्ला र सिवालिक भावर जलाधार व्यवस्थापन परियोजनाहरू सामुदायिक वनको प्रवर्धन गर्ने काममा प्रभावकारी देखियो । पि.यू.सि.डि.परियोजनामा मर्मत सम्भार र आम्दानीलाई बाँड्ने संयन्त्र प्रभावकारी देखिए जँहा महिला र विपन्न समुदायहरूको सामुदायिक वनबाट प्राप्त हुने स्रोतहरू जस्तो दाउरा, डालेघाँस र गैह्रकाष्ठ वन पैदावरको आय वा लाभमा पहुँच भएको देखियो । यस्तो खालको नमूना अमराई गा.वि.स. र महिला सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहहरूमा देखियो । उदाहरणको लागि सि.डि.एफ.डब्लु.सी. परियोजनाले गरिव परिवारहरूको लागि आय आर्जन कार्यक्रममा जोड दिँदै स्थानीय जनतालाई सामुदायिक वन व्यवस्थापन कार्यक्रमको योजना बनाउने र कार्यान्वयन गर्न मद्दत गर्‍यो । परियोजनाले महिलालाई योजना तर्जुमा र निर्णय प्रक्रियामा सहभागी गरायो साथै महिला र विपन्नको समूहहरूमा सहभागीता सम्बन्धी मुद्दाहरूलाई संवोधन गर्न विशेष कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन गर्‍यो (Wagle & Bogati 2000) । खेत र पाखो/बारी बिचको एक अर्कोको अन्तर निर्भरता र स्रोतको परिचालन सम्बन्धी कुरालाई संवोधन गर्न चुरे भावर जलाधार व्यवस्थापन परियोजनाले उपल्लो जलाधार क्षेत्रमा सामुदायिक वनको कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्‍यो । तल्लो जलाधार क्षेत्रको संरक्षण गर्ने र उत्पादकत्व बढाउने यो एउटा प्रभावकारी तरिका हुन सक्छ ।

कृषि वन

विभिन्न खाले कृषिवनमा आधारित आयआर्जन कार्यक्रमहरू मार्फत उनीहरूको आम्दानीमा वृद्धि गरी जलाधार क्षेत्रका स्थानीय जनताहरू लाभान्वित भएका छन् । आफ्नो नीजि जग्गा र खेर गईरहेको सामुदायिक पर्ति जग्गामा लगाएको काठ, घाँसपात र बाँस बेचेर दाङ्ग जिल्लाको गोहर खोला र परेनी जलाधार क्षेत्रका जनताले आफ्नो आम्दानी बढाएका छन् । एकिकृत खेतीपाती जस्तो विभिन्न तहका बाली प्रणाली, तरकारी खेती र पशुपालन गरेर बाग्मती एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन परियोजनाको क्षेत्रमा व्यक्तिगत कृषि प्रणाली मार्फत घर परिवारको आम्दानीमा उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । चुरे भावर जलाधार व्यवस्थापन परियोजनाको सहयोगमा खोला छेउमा खेर गएको जग्गालाई पुनः सदुपयोग गरेर उदयपुर, सिराहा र सप्तरी जिल्लाका गरिव र सिमान्तकृत समुदायहरूले कृषिवनमा आधारित आय आर्जन कार्यक्रमहरू गरेर फाइदा लिएका छन् (Wagle & Bogati, 2000) । त्यसैगरी काभ्रे जिल्लाको भिखुखोला जलाधार क्षेत्रमा आफ्नो नीजि जग्गामा घाँसहरू लगाएर महिला र केटाकेटीहरूको गाइवस्तुलाई घाँस काट्न जाँदा लाग्ने समयको बचत भएको छ (ICIMOD, 2009) । कृषिवन मार्फत धादिङ्गको गलौदु पोखरे एकिकृत जलाधार व्यवस्थापन

परियोजनाले स्थानीय समुदायको आम्दानीको स्तर उल्लेख्य रूपले वृद्धि गरेको छ (तालिका ३ हेर्नुस)। उपल्लो जलाधार र तल्लो जलाधार क्षेत्रको सम्बन्धको परिप्रेक्ष्यमा र संरक्षण खेती प्रणालीमा कृषिवनले जनताको जीविकोपार्जनमा पार्ने प्रभाव उपल्लो जलाधार क्षेत्रमा भन्दा तल्लो जलाधार क्षेत्रमा बढी प्रभावकारी देखिन्छ (Pandit 2004)।

संरक्षण इन्जीनियरिङ्ग

जलाधार क्षेत्रका पानीलाई सदुपयोग गर्ने संरक्षित पोखरीको निर्माण, सिंचाइ कूलोको सुधार, पानीको स्रोत संरक्षण, नदी र खोला छेउमा पर्खाल निर्माण, पहाडको फेदीमा खेर गैरहेको र खेतीपाती नहुने जग्गा र नदीनालाका छेउछाउका समथर ठाँउहरूमा पुन वृक्षारोपण जस्ता संरक्षित इन्जीनियरिङ्ग कार्यक्रमहरू नेपालका धेरै जलाधार सम्बन्धी आयोजना र परियोजनाहरूले गरेका छन्। बेगनास ताल रूपाताल, माथिल्लो आँधिखोला, राप्ती विकास कार्यक्रम, सि.डि.एफ.डब्लु.सि. परियोजना, नेपाल-डेनमार्क जलाधार व्यवस्थापन परियोजना, वि.आइ.डब्लु. एम.पी., चुरे भावर जलाधार व्यवस्थापन जस्ता परियोजनाहरूले काम गरेका क्षेत्रहरूमा पानीको मात्रा गुणात्मक र संख्यात्मक दुवै हिसाबले बढेको छ। कास्की र पर्वतको सि.डि.एफ.डब्लु.सि.परियोजना सामुदायिक पूर्वाधारको विकासमा परिवर्तन ल्याउन सफल भएको छ। उदयपुर, सिराहा र सप्तरी जिल्लाहरूमा चुरे भावर जलाधार व्यवस्थापन परियोजनाले प्राकृतिक स्रोतहरू जस्तै माटो, नदी र जल संरक्षणको दिगो व्यवस्थापनलाई प्रवर्धन गरेको छ। बाग्ले र वोगटी भन्छन्, सस्तो खालका वानस्पतिक संरक्षित प्रविधिहरूका साथमा माटोको पर्खाल वा ढिस्का जस्ता नदीलाई नियन्त्रण गर्ने उपायहरू धेरै प्रभावकारी र संरक्षणको लागि योग्य हुन्छन्। यस्ता प्रविधिहरू तल्लो जलाधारमा संरक्षण गर्न माथिल्लो जलाधारबाट हुने बाढी घटाउन बढि सान्दर्भिक देखिएका छन्।

सामुदायिक सशक्तिकरण र दिगोपना

जलाधार क्षेत्रका स्रोतहरूलाई दिगो व्यवस्थापन गर्ने जिम्मेवारी स्थानीय जनसमुदायहरूलाई हस्तान्तरण हुन अगाडि स्थानीय समुदायको क्षमता विकास गर्नका लागि जलाधार व्यवस्थापन नीति र आयोजनाहरूले धेरै सफलताहरू प्राप्त गरेका छन्। सा.वि.स. जातजाती, लिङ्ग, आर्थिक वर्ग र समुदायका सबै परिवारको प्रतिनिधित्व गर्दै जलाधार विकास कार्यक्रमको कार्यान्वयन गर्ने मुख्य बाहन भएका छन्। सा.वि.स.का सदस्यहरूले एउटा सामुदायिक विकास समितिको निर्वाचन गर्छन् जसले स्थानीय स्रोत साधनको योजना बनाउने र परिचालन गर्ने दायित्व निर्वाह गर्दछ। धेरै समुदायले आफ्नो श्रम मात्र हैन आर्थिक सहयोग समेत जुटाउने इच्छा देखाएका छन्। उदाहरणको लागि एउटा संरक्षण पोखरी निर्माण गर्न पाएको रू ५००० को आर्थिक सहयोगलाई बढाएर रू २०,००० पुऱ्याएको र त्यसमा समुदायका सदस्यहरूको थप स्वयंसेवी योगदान रहेको देखिएको छ।

सिँचाइ कूलो र गरा सुधार जस्ता अन्य कार्यक्रमहरू जलाधार व्यवस्थापन आयोजनाका प्रख्यात गतिविधिहरू हुन्। त्यसभन्दा बढी धेरै परियोजनाहरूले बचतका कार्यक्रमहरू सुरु गरेका छन्। पारिवारिक आयमा आएको परिवर्तनको ढाँचाले (तालिका ३) के देखाउछ भने जलाधार क्षेत्रका बासिन्दाले कृषि वन र उन्नत कृषि प्रणाली जस्ता जलाधार अनुकूलका गतिविधिहरूलाई विस्तारै अपनाउदै गएका छन्। यसो हुँदाहुँदै पनि उन्नत कृषि र बचत कार्यक्रमबाट कसले फाइदा पाउछन् भन्ने विषयहरू अझै जटिल रूपमा रहेका छन्। सा.वि.स.का सदस्यहरू समूहको पैसा गरिव, तल्लो जात र विपन्न वर्गको लागि उपयुक्त हुने आय आर्जन कार्यक्रममा लगानी गर्ने काममा चाख दिएको देखिन्छ।

छलफल र निष्कर्ष

जलाधार व्यवस्थापन आयोजनाहरूले धेरै खालका मतलब राख्ने तल्लो र माथिल्लो दुवै तटिय जलाधार क्षेत्रका विभिन्न सरोकारवालाहरूलाई सामेल गराउनु पर्छ। तर जलाधारको उपल्ला र तल्ला तटिय सम्बन्ध जो जलाधार व्यवस्थापनको चुरो सिद्धान्त हो त्यसको बारेमा हाल भएका योजना र अभ्यासमा त्यति राम्रोसँग सम्बन्ध राखेको देखिदैन। मुख्य रूपले कार्यक्रमहरू एउटा सानो र सिमित जलाधार क्षेत्रमा मात्रै गरिएको देखिन्छ। हालको व्यवहारमा दिर्घकालिन आर्थिक लाभ र जलाधारको बारेमा त्यति ध्यान दिएको पाइदैन। त्यसकारण तिनीहरूको सम्बन्धलाई भू-बनोटको स्तरमा स्थापित गर्नु पर्ने आवश्यकता छ। यस्तो सम्बन्धलाई विकास गर्ने तर्फका प्रयासहरू थोरै मात्र छन्। उदाहरणको लागि उदयपुर, सिराहा र सप्तरी जिल्लाहरूमा चुरिया परियोजनाले विकासका स्रोतहरूको रणनीति निर्माण गर्न जलाधारका माथिल्लो र तल्लो तटिय क्षेत्रका बासिन्दाहरूको बीचमा सम्बन्धको जालो बनाउन सहयोग पुऱ्यायो (लउवमेयर र वाथ, २००४)।

तालिका ३: पाँच वर्षमा (१९९९ देखि २००४) गलौंदु पोखरे उपजलाधार, धादिङ्गमा देखिएका औसत पारिवारिक वार्षिक आम्दानी (रु हजारमा)

आयश्रोत	१९९९		२००४		फरक	
	रकम	जम्माको %	रकम	जम्माको %	भिन्नता	औसत
अन्नवाली	०.९१	६.६	११.४३	२७.१	१०.९२	१२.५
बागवानी र नगदे वालीहरू	४.२३	३०.७	९.३९	२२.३	५.१५	२.२
कृषिवन र पशुपालन	२.१५	१५.६	५.११	१२.१	२.९६	२.४
जम्मा	७.२९	५२.९	२५.९३	६१.५	१८.६३	३.६
तलव	४.२७	३१.०	१२.६२	३०.०	८.३५	३.०
अन्य	२.२३	१६.२	३.६	८.५	१.३६	१.६
जम्मा	६.५	४७.१	१६.२२	३८.५	९.७१	२.५
कूल जम्मा परिवार संख्या	६.७४		६.४५			
प्रतिव्यक्ति आय	२.०५		६.५३			

श्रोत: नाफ, २००५

नयाँ नीति र आयोजनाको साथसाथै थरिथरिका नायकहरूको उदय भएको छ । खासगरी यस्ता नीति र आयोजनाहरूको लागि दाता समुदायहरूको प्रभावकारी भूमिका रहयो । त्यस्तैगरी राष्ट्रिय स्तरका गै.स.स.हरू र समुदायमा आधारित संस्थाहरूले जलाधार व्यवस्थापन कार्यलाई गाँउ स्तरमा बिस्तार गर्न सक्रिय भूमिका निभाए । तर त्यस्ता संस्थाहरूले एउटा समानताका आधारमा फाइदाहरू तल्लो र उपल्लो तटिय जलाधार क्षेत्रका समुदायको पहुँच हुने स्पष्ट संयन्त्रलाई संस्थागत नगरिकनै आफ्ना संरक्षण कार्यक्रमहरूलाई उपल्लो क्षेत्रमा केन्द्रित गरे ।

यद्यपि सामुदायिक विकास समूहहरू जलाधार स्रोतको दिगो व्यवस्थापनका लागि स्थानीय स्तरमा स्थापित बलिया कानुनी संस्थाहरू हुन् । उनीहरूको दिगोपन अझै पनि एउटा प्रश्नको रूपमा रहेको छ । सबैजसो त्यस्ता समूहहरू जलाधार व्यवस्थापन कार्यक्रमको विकास गर्न बाहिरी दातासँग परनिर्भरता राख्छन् । धेरै संस्थाहरू श्रोतको अभावले काम गर्न नसकि धरासायी भइसकेका छन् ।

पारिवारीक आय बढाउन त्यस्ता सहयोगहरू प्रभावकारी भए पनि त्यसको प्रभाव सबैभन्दा गरिव र भूमिहीन माझ अझै पुग्न सकेको छैन । जलाधार व्यवस्थापन गतिविधिहरूको कार्यान्वयनमा गाँउका ठुलाबडाको हालीमुहाली देखिन्छ । त्यस्ता ठुलाबडाहरू खासगरी उच्च वर्ग र जातका परिवारहरू अझैपनि तल्ला जात र वर्गलाई शक्ति र साधनहरूमा हिस्सा लगाउन चाहदैनन् । उदाहरणको लागि प्रत्येक सा.वि.स. र उनीहरूको सञ्जालले सामुदायिक विकास कार्यक्रमको लागि समूहको कोषबाट गरिवको लागि आय आर्जन कार्यक्रममा खर्च गर्न अति कम उत्सुक भएको देखिन्छ । समूहसँग भएको वा जलाधार कार्यक्रमबाट प्राप्त आम्दानीको बराबर हिस्सा लगाउनु पर्ने सन्दर्भमा खासगरी गरिव, सिमान्तकृत र महिलाहरूलाई विशेष ध्यान दिनु पर्दछ । यसको लागि सा.वि.स. ले संस्थागत वा प्रक्रियागत रूपमै अनिवार्य रूपले सिमान्तकृत समूह वा समुदायलाई निर्णय प्रक्रियामा भाग लिन लगाउन र सकारात्मक विभेदको नीति मार्फत आम्दानीमा बराबर हिस्सेदार बनाउनु पर्छ ।

स्थानीय जनतालाई अवसर प्रदान गर्ने सन्दर्भमा गै.स.स. र सा.वि.स. को साभेदारीले सकारात्मक प्रभाव पारेको भए पनि गरिव, दलित र महिलाहरूले निर्णय प्रक्रियामा अझै पनि समान अवसर पाउन सकेका छैनन् । एउटा देखिने परिवर्तन के हो भने गै.स.स.ले सहयोग गरेका सा.वि.स.हरू सापेक्षिक रूपले छुट्टा छुट्टै काम गर्ने तरिकाबाट स्वतन्त्र र सञ्जालहरूको निर्माण गरि काम गर्न थालेका छन् । गै.स.स.ले सहयोग गरेका उप-जलाधार परियोजनामा गै.स.स. र सरकार बीचको सम्बन्धले स्थानीय सरोकारवाला प्रति हेर्ने दृष्टिकोण समानता र न्याय तिर उन्मुख देखिन्छ । अझ सरोकारवालाहरू बीचको सम्बन्ध र सा.वि.स.का सदस्यहरू बीचको समानतामा वृद्धि भएको छ ।

यी छलफल र निष्कर्षहरूले जलाधार क्षेत्रका माथिल्लो र तल्लो तटिय उपभोक्ताहरू बीचको सम्बन्धलाई एउटा ठूलो भू-बनोटको स्तरमा जलाधार व्यवस्थापन नीति तथा योजना मार्फत अगाडी राखिनु पर्छ भन्ने देखाउछन् । नीति निर्माता र कार्यान्वयन गर्नेहरू बीच स्थानीय जीविकोपार्जन र संरक्षणमा जलाधार व्यवस्थापनको महत्वबारे हुने निरन्तर छलफलले यी सरोकारवाला बीच ठूलो समझदारी कायम गर्न सक्छ । यो समस्यालाई समाधान गर्न विभिन्न सरोकारवालाहरू बीच शासनका विभिन्न तहमा संवाद चलाउन जरूरी छ । जलाधार व्यवस्थापन क्रियाकलापहरूलाई कार्यान्वयन गर्न स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन १९९९ को आकांक्षा अनुरूप केन्द्रिय सरकार अन्तर्गतका निकायहरू, स्थानीय निकायहरू, गै.स.स.हरू र स्थानीय समुदायहरू बीचको अर्थपूर्ण सञ्जाल, समन्वय र साभेदारी हुनु निकै महत्वपूर्ण छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- Blaikie, P. and Brookfield, H.** 1987. *Land degradation and Society*. London and New York: Methuen.
- Carson, B.** 1992. *The Land, The Farmer, and The Future: A Soil Management Strategy for Nepal. Occasional #paper # 21*, Kathmandu: ICIMOD.
- CBS.** 2004. *Nepal Living Standard Survey Report, Main Finding*. Katmandu: Central Bureau of Statistics.
- Guragain, C.P.** 2002. *Watershed Management in Nepal*. A paper presented in the Regional Workshop on Watershed Management: A South Asian Perspective, 19-21 November 2002, Kathmandu, Nepal.
- ICIMOD.** 2006. *Managing Flash Floods and Sustainable Development in the Himalayas*, In: Jianchu, Xu, Mats Eriksson, Jacob Ferdinand and Juerg Merz (Eds.), *Report of the international workshop held in Lhasa, PRC, October 23 – 28*. 2005. Kathmandu, Nepal: International Centre for Integrated Mountain Development.
- Laubmeier, P and Warth, H.** 2004 *Restoring Balances: Milestone of the Churia Forest Development Project in Eastern Nepal*. GTZ
- NAF.** 2005. *Assessment of the Galaundu-Pokhare Sub-Watershed Community Resource Management Project, Dhading (Nepal) – Project evaluation report*. Phulbari, Koteswar, Kathmandu: Nepal Agroforestry Foundation,
- Pandit, B.H. and Thapa, G.B.** 2004. *Poverty and resource degradation in the mountains of Nepal. Society and Natural Resources*, **17**:1-16.
- Pudasaini, B.P.** 2003. *VDC Approach- A Key to Success in Participatory Watershed Management*. A paper presented in the Regional Workshop on Watershed Management: A South Asian Perspective, 19-21 November 2002, Kathmandu, Nepal.
- Rimal, B.K.** 2003. *Watershed Management in Regional Perspectives: A Case Study on the Experience of Watershed Management in the Churia and Bhabhar Region of Nepal*. A

paper presented in the *Regional Workshop on Watershed Management: A South Asian Perspective (19-21 November 2002, Kathmandu, Nepal)*.

- Sthapit, K.M. and Bendtsen, K.S.** 2000. Pitfalls in Participatory Watershed Management- A Case Study from Nepal. In: K.S. Bendtan and K. Stapit (Eds.), *Danida Watershed Development. Proceeding of Danida Third International Workshop on Watershed Development*. Kathmandu Nepal: Sewa Printing Press.
- Thapa, G.B. and Weber, K.E.** 1993. *Managing Mountain Watersheds, Upper Pokhara Valley Nepal*. Bangkok, Thailand: Division of Human Settlements Development, Asian Institute of Technology.
- Wagley, M.P. and Bogati, R.** 1999. State of Art and Status of Watershed Management in Nepal. In: K.S. Bendtan and K. Stapit (Eds.), *Danida Watershed Development. Proceeding of Danida Third International Workshop on Watershed Development*. Kathmandu Nepal: Sewa Printing Press.
- Wagley, M.P. and Bogati, R.** 2000. State of Art and Status of Watershed Management in Nepal. In: K.S. Bendtan and K. Stapit (Eds.), *Danida Watershed Development. Proceeding of Danida Third International Workshop on Watershed Development*. Kathmandu Nepal: Sewa Printing Press.
- Wagley, M.P. and Ojha, H.** 2003. Analyzing Participatory Trends in Nepal's Community Forestry. Policy Trend Report, IGES, Forest Conservation Project.